

B 88551

AZ ÁLDOZATLAN

ZSIDÓ KULTUS.

TÖRTÉNELMI VÁZLAT.

A NM. M. K. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ELÉ TERJESZTETETT 1867, NOVEMBER HAVÁBAN.

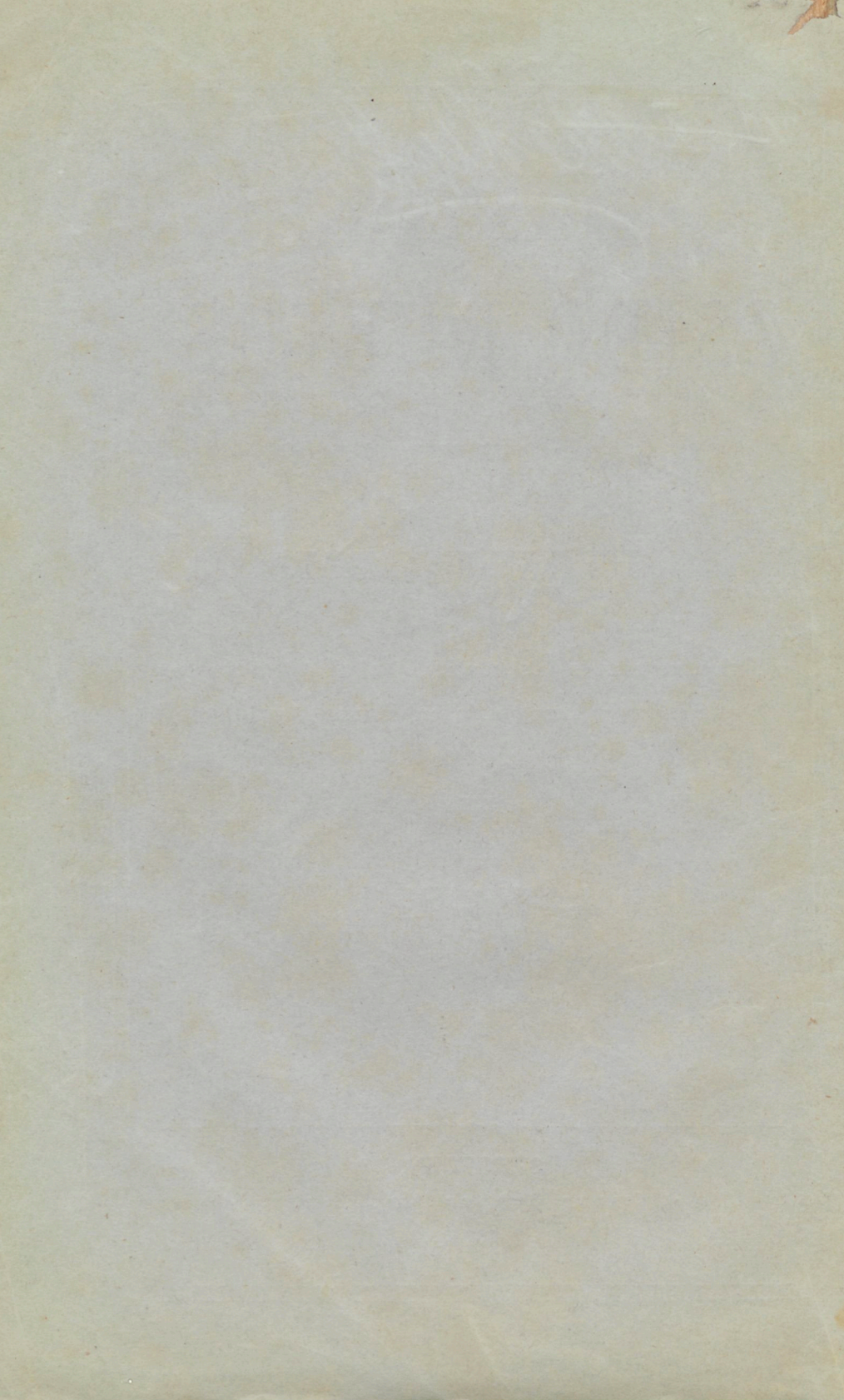
IRTA

LŐW LIPÓT.

SZEGEDEN,

KIADTA BÜRGER ZSIGMOND.

1871.

D 8000

B88551

AZ ÁLDOZATLAN

ZSIDÓ KULTUS.

TÖRTÉNELMI VÁZLAT.

A NM. M. K. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ELÉ TERJESZTETETT 1867, NOVEMBER HAVÁBAN.

IRTA

LŐW LIPÓT.

SZEGEDEN,
KIADTA BURGER ZSIGMOND.
1871.

B 88551

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000236524

szeged 67

Véleményes jelentés.

A beregszászi ügy magában véve nem oly bonyodalmas, hogy eldöntése mély és hosszadalmas fejtegetéseket venne igénybe. Miután azonban a nagyméltóságú m. kir. miniszterium követeli, hogy a kérdéses ügy minden oldalról földeríttessék; miután továbbá az ügy lényeges és sarkalatos részét képező, a s ken á z és szefárd ritus közötti különbségről a zsidó cultus történetének ismerete nélkül tiszta és világos fogalomra jutni nem lehet; és miután végtére az askenáz ritusnak Beregszászon keresztül vitt felcserélése a szefárddal nem új, eddig nem halott, elszigetelt, hanem oly zsinagógai változtatás, mely újabb időben számos magyarzsidó községben megtörtént, és csak a vallástörténelem vezérfonalán magyarázható meg kielégítőleg és bírálható meg részrehajlatlanul: feltenni bátorkodom, hogy a m. k. miniszterium nem veendi rosz néven, ha a zsidó cultus fejlődésének azon mozzanatait ajánlom figyelmébe, melyeknek ismerete mind a fennforgó kérdés, mind a vele rokon kérdések megoldásához multhatatlanul megkívántatik.

A zsidó kultusnak már a bibliai korban kettős alakja vala: az egyik áldozattal járt, sőt lényegesen áldozatból állott; a másik nem ismert áldozatot. E két alakzat békében állott fenn, egymást kölcsönösen s elvileg ki nem zárta, mint például a protestantismus kizárja, visszautasítja a catholicismus mise-áldozatát.

A zsinagógai istentisztelet áldozatlan, s az ókor áldozat nélküli kultusából veszi eredetét, miből természetesen következik, hogy a kérdéses ügy körüli tájékozásra

eredő oktatást, intést, vigasztalást szívükre vették: kétségkívül valódi és igazi isteni tisztelet ünnepét ülték meg, habár ezen összejövetelekre külön épületek még nem voltak szentelve, és a próféták előadásait gyakran szabad ég alatt, vagy a városi kapuk belső térein, mint a bibliai oriensnek szokott gyülekezési helyén, szokták tartani.

Igaz ugyan, hogy e próféták olykor-olykor *symbolicus* cselekvényeket vittek véghez hallgatóik előtt, mi a kérdéses kultus tiszta didacticai irányával nem áll egészen összhangzásban; de e jelvények éppen nem bírtak állandó jelleggel és csak is arra szolgáltak, hogy a kimondott eszmét *concret* alakban tüntessék föl s mintegy láthatóvá tegyék.⁵⁾ Az illető *symbolumok*, csak egyes alkalmak szüleményei lévén, nem ismétlődtek soha.

Szombat és újholdon kívül a próféták még általános bőjti napokon, melyek nemzeti csapások idejében szoktak tartatni és fontos nemzeti vállalatokat megelőzni,⁶⁾ valószínűleg szintén mondtak prófétai beszédek. Közülök néhány a bibliában fönmaradt.

II.

A próféták előadási modora némi tekintetben a mai parlamenti szónoklattal hasonlítható össze: a próféta szabadon szólt, s minden egyes beszédét csak egyszer adta elő. De kivételesen az is előfordult, hogy a prófétai beszédeket előbb följegyezték, és későbben épületes célokra nyilvános népgyűlésen fölolvasták. Így tudjuk Jeremiás prófétáról, hogy akadályozva lévén egykor bőjtnapon a gyülekezeten megjelenni, Báruk barátját bizta meg azzal, hogy a tollába mondott beszédeket nyilvánosan felolvassa. Báruk valósággal el is járt ezen megbízásban.⁷⁾

Ilynemű fölolvadások, melyek a zsidó kultus első korszakában csak kivétel gyanánt fordultak elő, a második korszakban szabálylyá váltak. Igen találók e tekintetben a híres Zunz következő szavai: „Midőn Izrael függetlensége elveszett, midőn idegen népek, új eszmék és idegen nyelv jutottak uralomra, s az írott ige lőn a nemzet vezérsillaga: lassanként

elnémult a prófétának, de nem az Istennek szava. Megmaradt még a haza és a törvény. Atyáink Istenhez való ragaszkodása bensőbb, szentebb lón. Szombat napján és ünnepeken a törvénykönyvhöz fordultak és a törvénytudósokhoz, hogy Isten igéjét megértsék.“⁸⁾

Az inént jellemzett állapot fővonásaiban már Ezdrás korában fönnállott. A mi Samuel a prófétiára nézve, az volt Ezdrás az írástudományra, nevezetesen a Thóra, vagy Móses törvénykönyve nyilvános és népszerű értelmezésére nézve.

Ily értelmezés már Ezdrás korában nemcsak a tárgy fel fogása, hanem a nyelvbeli nehézségek elhárítása tekintetéből is szükségessé vált; miután a babyloni fogságba vitt zsidó nép zöme új lakhelyén saját nemzeti nyelvét, a hébert, az evvel rokon chaldeus nyelvel, a sémi nyelvek egyik ágával, cserélte föl, sőt még a Palastinában visszamaradt zsidó lakosok között is a héber nyelv a szomszédnépek szintén sémi nyelveivel anynyira összekeveredett, hogy a köznép épen nem, vagy csak tökéletlenül értette a biblia eredeti héber szövegét, és csak anyanyelvére való fordítás segítségével avattathatott be a szent könyvek tartalmába. De minthogy e könyvek iránti kegyelet nem engedé, hogy az eredeti szöveg elhanyagoltassék, az előadás két nyelven történt: héber nyelven és a nép anyanyelvén.

Ezen előadások, melyekhez Istent dicsérő mondatok (Bera-choth, eulogiae, benedictiones) járultak, képezték az egész áldozatlan, didaktikai jellemét még mindég megőriző istentiszteletet.

Ezen istentisztelet körül csakhamar melegebb és buzgóbb részvétet tanúsított a nép, mint az áldozatok bemutatása körül a jeruzsálemi templomban. Az utóbbi iránt maguk a papok sem viseltettek kellő gondnal és buzgalommal, úgy hogy Malakiás próféta indíttatva érezte magát, a hivatásukban hanyag áldozárokat kemény szavakkal megfeddni és rendreutasítani.⁹⁾

Ezen közönyösség az áldozatok körül, legalább részben, nagy valószínűséggel az akkor uralkodó perzsák példájának tulajdonítandó: Zoroaster vallása nem ismert tulajdonképi áldozatot, és még a hol elő is fordult a perzsáknál áldozat, csakhamar háttérbe szorult.

Korszakunk kezdetében az istentisztelet még mindég szabad ég alatt tartatott, úgy mint a próféták korában. Később azonban a község házába vagy zsinagógába helyezték át, miután ekkor már a községi házak szolgáltak az előbbeni városkapuk helyett gyűlhelyekül, s eredetileg a városkapuk mintájára a városon kívül építették.

Az ókor legfényesebb zsinagógája Alexandriában volt, hol a Ptolemæusok korában igen nagy, nagyrészt iparosokból álló, értelmes zsidó gyülekezet virágzott, melynek tagjai a görögökkel egyenlő polgári jogokat élveztek. Az alexandriai zsidóság Egyiptomban, a Pharaoknak hajdani országában, a hellen műveltség behatása alatt annyira megnemzetesedett, hogy a héber nyelvet egészen elfelejtvén, a zsinagógában sem használta. Az istentisztelet nyelve a görög volt s a szent könyveket csak görög fordításból ismerték. Maga Philo, a nagyhirű alexandriai zsidó bölcsész, kinek munkái a római közkönyvtárakban kiváló helyet találtak, csak görög fordításból merítette bibliai tudományát.

III.

Mig ekként Egyiptomban a zsidóság és a görögség békésen egyesült, úgy hogy a Genesis szavai szerint „Japhet Sém sátraiban lakott“; addig Judaeában Antiochus Epiphanes centralizáló kormánya alatt a két elem, az áriai és a sémi, éles, indulatos, kiengesztelhetlen ellenkezésbe került.

A sémi elem diadalmaskodott, és a szabadság e győzelmét a zsidók történetének legszebb lapja hirdeti az utókornak.

A forradalmi zsidó seregek élén a Haszmonaeusok álltak, s a győzelem után a nagy nemzeti gyűlés Haszmonaeusi Simont főpappá és vezérré választotta. A népies hagyomány mind a választó-gyűlést mind a megválasztott hőst a mythos fényében ragyogtatja.

Haszmonaeusi Simon jelszava volt: Három dolgon áll a világ: a törvényen, az istenszolgálaton és a jótékonyságon. Korában mind a három új virágzásnak indult. Ő a zsidó kultus harmadik korszakát nyitja meg, melyben állandó liturgia jött létre.

Az előbbi korszakokból nem maradtak fenn megállapított imaminták, mert nem is léteztek. Minden egyes fohászkodó érzelmének és hangulatának lelke sugallata szerint adott kifejezést. Egyedül a papi áldásra és a termések zsengeje bemutatása alkalmával mondandó hálaimára vonatkozólag találtak Mózés könyveiben határozott minták.¹⁰⁾ De figyelvén a régi és az újkor vallásbeli állapotára, tapasztaljuk, hogy az állandó, elszabott imaminták mindenütt vallásos szokássá váltak. Az egyiptusok, görögök, rómaiak s a keresztyén nemzetek erről világos tanubizonyosságot tesznek. Nem csuda tehát, hogy a vallásos és nemzeti irány, mely a haszmonaeusi harc után oly roppant, scrupulositással párosult, tevékenységet fejtett ki, az imáknak mintáit is megállapította. A legrégebb zsidó ritualét két elem képezte:

1. A Semá olvasása. A Semá három pentateuchusi fejezetből áll, ¹¹⁾ melynek elseje e szóval „Semá“ (halljad) kezdődik. Az illető szentírási vers így hangzik: „Halljad Izrael, az Örökkévaló a mi Istenünk; az Örökkévaló egyetlen egy.“

2. A Tefilla vagy szorosb értelemben vett ima, mely dicsőítési, hálaadási és kérelmi mondatokból áll. Az első kérelem tárgya: belátás, értelem, ismeret; az utolsó: békesség!

E két elemből, a Semá és a Tefillából, fejlődött az összes zsidó liturgia, melynek nem csekély kiterjedésű irodalma vagyon. Ennek tartalmát jellemezvén, Z u n z, korunkban a zsidó liturgiai irodalom legkitünőbb ismerője, azt állítja, hogy az „mint sehol más népnél, a vallás, történet, költészet és bölcsészet valóságos kincstára.“ ¹²⁾ Azon bővítésekről szólva, melyek az említett liturgiai elemeket a most vázolt korszakban érték, azt írja a nevezett tudós, hogy „azok Izrael történetének és szentségeinek a művészet által nemesített és ének által szépített alakot kölcsönöztek, és az isteni szolgálat kötelemét önkényes hódolattá emelvén, a zsidókra nézve a zsinagóga azzá vált, a mi egykoron a helléneknek az olympiai játékok és tragédiák voltak; oly helylyé, hol a nemzeti elem, az összeségnek szintugy mint az egyeseknek kincse alaki kifejezést és elvont szellemiséget öltött magára.“ ¹³⁾ De ezen szellemdús párhuzam,

nem veszi figyelembe 1. hogy a hellén polgár az olympiai játékoknál és tragédiáknál nyelvének ismeretével jelent meg, melylyel a zsidók többsége e korszakban nem dicsekedhetett; 2. hogy a hellének szabadságára volt hagyva, akár megjelenni a harcjátékoknál s tragédiáknál, akár elmaradni azokról, a zsidót ellenben fensőbb parancs szólítja a zsinagógába. Amannál a lényeges főcél aesthetikai élv volt, míg emennél az csak esetleges mellékkörülmény. Fődolog maradt a vallási kötelesség teljesítése. S minthogy a liturgia már e korszakban nem csekély terjedelmű volt s bizonyos imák a nap bizonyos szakaszaihoz voltak kötve, attól lehetett tartani, hogy az ima inkább külső — sacrificialis, — mint benső — épületes — jellemet nyer. Hasonló jelenségek mutatkoztak volt a keresztyén egyházban is, és pedig már első századaiban.¹⁴⁾

Említésre méltó, hogy a szóban lévő korszak kezdetén a didaktikai elem még az áldozás helyéhez is tört magának utat, s a jeruzsalemi templomban is szentirási fejezetek olvastattak; de az áldozásnak, mely a perzsa uralom alatt közömbösségre talált, most napról napra nagyobb fontosságot tulajdonítottak s a jeruzsalemi templom pusztulása után szokássá vált, hogy a zsinagógákban naponként fohászkoztak az áldozatok helyreállításáért, sőt a zsinagógái kultust csak az áldozatok surrogatumának nézték.

Az istentiszteletre vonatkozó elvi különbséget e kornak végeig nem találunk a zsidóknál. A sadducéusok a farizéusoktól az áldozatos kultus csak kevés lényegtelen részleteire nézve tértek el. Az essénusok nem elvbeli eltéréstől, hanem túlzott scrupulositásból maradtak távol a jeruzsalemi templomtól, ritualis tisztaságukat nem tartván elegendőnek arra, hogy az áldozatos kultusban részesülhessenek.¹⁵⁾ A palestinai és a perzsa zsinagógák között létezett ugyan némi nem épen jelentéktelen eltérés, és magok a perzsa zsinagógák nem dicsekedhettek a kultus egyformaságával. De elvi ellenzékről mind ezekben nem volt szó. Ilyenre legelőször a hatodik században akadunk, és pedig oly surlódásban, mely eldöntés végett Justinianus császár elé terjesztetett. A surlódás következőképen keletkezett.

Egy görög-zsidó községnek reformra törekvő tagjai azt kívánták, hogy a zsinagógái biblia-felolvasás necsak héberül,

hanem anyanyelvükön, görögül, is történjék. Az orthodoxok e követelésnek elleneszegültek, kívánván, hogy a biblia értelmezése valamint eddig úgy ezentúl is a szokásos, a keresztyén egyházatyák részéről is fölkarolt, de az illető reformereket ki nem elégitő, gyakran allegoricus magyarázat által eszközöltessék. Az e tárgyban hozott ítélet, mely 553 febr. 13-ikán kelt, a bigott császár jellemzésére is szolgál. Egy részről ugyan a reformerek-törekvését a kormány oltalma alá veszi; s ez elismerésre méltó. De más részről, az orthodox rabbikat elveik és nézeteik előadásában gátolni akarván, oly kisszerű térítgetési viszketeget árul el, mely egy kormány méltóságával semmiképen sem fér össze.¹⁶⁾ Egyébiránt a kérdéses novella már azért is nevezetes, mivel az *első* eldöntést foglalja magában, mely keresztyén uralkodótól zsidó kultusügyben hozatott.

IV.

Az ismeretlen görög-zsidó reformerek föllépése, mely a biblia egyszerű és természet szerinti értelmezésének népszerűsítésére volt irányozva, nem vezetett célhoz, észrevehető sikert legalább nem hagyott maga után. Ily sikerre csak Á n á n b e n D á v i d tehetett szert két századdal később.

Ánán alapítá a nyolcadik század közepén a karaita vagy zsidó protestans hitfelekezetet, és azon álláspontnál fogva, melyet a talmud hagyománya és exegesise irányában elfoglalt, megérdemli, hogy zsidó Luthernek nevezessék.

Igaz ugyan, hogy Ánán átalakítási h a t á s a Lutheréhez távolról sem hasonlitható; de más részről nem szenved kétséget, hogy Luther századokon át előkészített fordulatot képvisel, mit Ánánról nem lehet állítani. Luther a tizenhatodik században, Ánán a nyolcadikban lépett föl!

Emlegetik, miként a szakadás, mely a moslemokat suniták és siitákra osztá, adott ösztönt Ánánnak a kezdeményezésre; de ezáltal jelentékenysége nem szenved csorbát.

A karaita reformatio a rabbaniták vagy a talmud hagyománya követőire ép oly kevéssé téveszté el hatását, mint a

tizenhatodik századbeli protestans reformatio a catholicismusra, s mint az ujabbkoru zsidó reformtörekvés az orthodoxiára.

A hetedik században a syrusok és az arabsok a műveltség és a tudomány zászlóvivői valának. E lobogót követték előbb a karaiták, és csak ezek példájára a rabbaniták is, mint ezt a nagyhirű párisi tanár, Munk Salamon, minden kétséget kizáró módon bebizonyította.

A liturgiát a karaiták, alapelveikhez hiven, eredetileg csak a bibliából merítették; és e karaita ellenzékkel szemben a rabbanitáknak is liturgiájuk megszilárdításáról kellett gondoskodniok. Csak most keletkeztek tehát az első liturgiai agendák, eredetüket a perzsa felsőbb oskoláknak, jelesen a szurai es pumbadithainak köszönvén, melyek a nyolcadik században egyedüli székhelyei valának a zsidó theológiának. Az oskola élén álló írástudó „Gaón“ vagy „excellentiás úr“ címét viselé. A Gaónok tekintélye általános elismerésben részesült, s rendelvényeik minden zsidó községben irányadókul tekintettek. Ugyancsak tőlük vették át az európai községek a zsinagógai agendát.

Az első agenda, mely névleg említettik, Ámrám ben Sesnától származik, ki 869-től 881-ig a szurai oskola élén állott, tehát Árpád kortársa volt.

Ámrám agendája, mely számos munkában idéztetik, de csak 1865-ben jelent meg, Szurából Spanyolországba küldetett. Az európai zsinagógák azelőtti ritusa homályba van burkolva; s e tekintetben az eddig ismert kutforrásokból nem meríthetni elegendő fölvilágosítást. A legrégebb európai keresztyén conciliumok némely határozatainak, melyek a zsidó rítusra vonatkoznak, értelmezése azért jár annyi nehézséggel, mert az akkori európai zsidó rítusról hallgatnak a zsidó kútforrások. Így maig sem sikerült, a 305-ik évi elvirai concilium rendelvényét, melynél fogva eltiltatik a termések zsidók általi megáldása, az ismeretes zsidó rítus-szabályokból felderíteni. ¹⁷⁾

Mint hogy az európai zsidó községek liturgiai szükségleteit Perzsiából hozták be, magukban a perzsa zsinagógákban pedig korántsem volt tökéletes liturgiai egyenlőség tatálható: igen természetes, hogy az európai zsinagógák szintén nélkülözték ezen

egyenlőséget. Ámrám agendája Spanyolországban, — hova fel-
szólítás folytán küldetett, de hol valószínűleg régibb agenda
volt elterjedve — nem vert gyökeret, míg a német zsidók közt,
kiknél csak Nagy Károly óta kezdődött fejlődni községi élet,
általánosan elfogadtatott. Ennélfogva már a tizedik században
a német és a spanyol zsidóságnak két különböző ritusa volt:
Amaz askená z, emez szefárd ritusnak neveztetik.

Askenáz ugyanis, mely a Genesis népjegyzékében for-
dul elő és rendesen egy éjszakázisai népfajnak tartatik, a közép-
kori zsidó irodalomban Németországnak állandó nevezete. Egy
monda szerint, melyet Grimm említ, a németek csakugyan As-
kaniostól származtatták magukat, és 1863-ban avval dicsekvék
a Gothenburgi svéd muzeum, hogy a bibliai Askenáz sirköve
birtokában volna! ¹⁸⁾

Szefárd vagy szefarád nevét pedig, mely Obádiás prófé-
tánál fordul elő, s mint az ékföli-iratokból kitűnik, egy kisázsiai
tartományt jelent, a középkori zsidó írók állandóan Spanyol-
ország megnevezésére használják.

A tizedik és tizenegyedik század óta mindinkább eltért
egymástól a két ritus: az askená z és a szefárd, és pedig
a különböző költemények következtében, melyeket a különböző
zsinagógák a liturgiába elfogadtak.

A német, francia és olasz zsinagógái költők Kalir Eleá-
z árt vették mintául és kalauzúl. Kalir a kilencedik században
élt Palaestinában vagy Szyriában és költői termékenysége által
tündöklött; de a licentia poëticának tán soha költő nem enge-
dett tágasb kört mint ő. Zunz e költőt következőképen jel-
lemzi: „Kalir nyelvezete, noha más példák után képezve nin-
csen, és az akkor még zsenge korában lévő nyelvtani tudomány
által sem támogattatik, gyakran mégis gyöngéd és világos;
csak a szoros költészeti alakra nézve rideg és néha barbár.
Kalir tyrannizálja a héber nyelvet, és önkényes képezéseket
erőszakol rá, de oly hódító erővel és áradó bőséggel, hogy
a gondolat fensége elfelejteti a nyelv darabosságát; főleg midőn
a költő vallásos lángja fölhevíti a művészt. Kalirnak durva, az
érthetlenséggel hatásos nyelve nem periklesi remekmű, hanem
cyklopi építmény, mely Istenhez hasonló emberekre és a szent

ókorra emlékeztét.“¹⁹⁾ A spanyol s egyáltalában mindazon zsidóknak, kik az islam országaiban laktak, e cyklopi építmény nem imponálhatott: sokkal felsőbb bölcsészeti műveltséggel bírtak, semhogy a Kalir-féle iskola költeményeinek tartalma, és sokkal alaposb nyelvismerettel, semhogy e költemények külalakja tetszésüket megnyerhette volna. Zsinagógájuk részére valódi költők irtak. Ilyenek valának Gabirol Salamon, Halévi Jehuda, Aben Ezra Mózes és Ábrahám és mások, kiknek műveit legujabb időben Humboldt Sándor is méltányolta.²⁰⁾

S ugyane viszony áll nem csak a zsinagógai költészetre, hanem a szónoklatra nézve is. A germanofrank zsinagógákban mindinkább kevesebb, a spanyolokban mindinkább nagyobb gondot fordítottak az egyházi oktatásra. A kilencedik században még panaszkodhaték A bogard, lyoni püspök, hogy a keresztyének jobban szeretnek hallgatni zsidó²¹⁾ hitszónokot mint keresztyén presbyttert,— mi az akkori keresztyénklerus tudva levő miveletlensége mellett nem is föltűnő.²²⁾ De a zsinagógai beszédek mindinkább háttérbe szorultak, úgy hogy e korszak vége felé a német és francia zsidóknál, valamint a német és francia keresztyéneknél, az egyházi szónoklat mezeje parlagon feküdt, s a didacticai elem csaknem teljesen kiküszöböltetett a nyilvános isteni tiszteletből.

V.

A szefárd vagy spanyol liturgia, mely mind a tartalom, mind az alakra nézve az askenáz vagy frankogerman liturgia fölött oly roppant, szembetűnő előnnyel bírt, a középkor vége felé, — ugyanazon évben, melyben Amerika fölfedeztetett, — elvesztette főszékhelyét, midőn egyházi vakbuzgóság és politikai kiskoruság kiüzte a zsidókat Spanyolországból.

Más részről az askenáz vagy frankogerman ritus mind a ritualisták buzgó tevékenysége, mind a könyvnyomdászat föltalálása által tetemesen megszilárdult.

A ritualisták a főnálló zsinagógai szokások és szertartásokat gyűjtötték és állították össze, miáltal a kultus állandó-

sága és egyformasága előmozdított. Előkelő helyet foglal el a ritualisták között Szombathelyi Izáknak, ki a tizenötödik században élt. Ő az első zsidó író Magyarországon, kiről az irodalomtörténet említést tesz.

A kultus egyformasága sokat nyert Guttenberg találmánya által is. „Az imák, melyek nyomtatott imakönyvekbe elfogadtattak“, mondja Zunz, „a községek számára állandóak lőnek; az egyenlő példányok, melyek közkezen forogtak, a ritus egyenlőségét idézték elő.“²³⁾

A nyomtatott imakönyvek természetesen jutányosb áron kaphatók valának a kéziratoknál. Szaporodván ezáltal azoknak száma, kik imakönyveket vettek és használtak, mindinkább érezhetőbbé lett a szükség, hogy az imák, melyek kizárólag héber nyelven voltak szerkesztve, a héberül nem értő nép hasznára ennek anyanyelvére tétessenek át. A szokásos héber imádkozás azért változatlan maradt; de a fordítás segédeszközt nyújtott a héberül nem tudó imádkozónak, hogy az ima tartalmával megbarátkozzék. A dicsőség, e téren mint első író nevezetni, a kismártoni Szófer Abigedort illeti, ki askenázbeli imákat németre fordított.

Szófer fordítása 1571-ben Krakkóban jelent meg; Magyarországon akkor és még sokkal később nem létezett héber nyomda. Zsidók ugyan századok óta laktak volt a hazában, de zsidó község a tizenhatodik században csak hat volt: Budán, Esztergomban, Fejérvárott, Kismártonban, Pozsonyban és Tatán.²⁴⁾ Nagy-Szombat avval bélyegzé meg nevét, hogy a tizenötödik század vége felé kitiltá zsidó lakosait.

Az akkori magyar-zsidó községek mind az askenázi vagy frankogermán ritust követték, a mit későbbben is tevének, elfogadván még azon módosítokat is, melyeken e ritus Lengyelországban keresztül ment. Ez onnét jön, hogy a zsidó népség Magyarországon nagyobbára vagy magából Lengyelországból, vagy oly vidékekből vándorolt be, melyeknek zsidó lakossága tulnyomólag szintén Lengyelországból származott, mint Ausztria, Morva- és Csehország zsidósága.

Ezen éjszaki és nyugoti bevándorlók németajkuak valának; de német dialectusuk szomorú képét mutatja politikai és

társadalmi kizáratásuknak. Ivadékaik pedig azon zsidónak, kik hitelreméltó kutforrás (Kinnamus János) szerint a magyarokkal együtt költöztek ki Khazarországból¹⁾ és részesei vagy legalább tanúi valának a honfoglalásnak; továbbá ivadékaik azoknak, kik Gejza fővezér és szt. István alatt a hazában letelepedtek, részint nagy Lajos kiutasítási rendelete nyomán elhagyták volt az országot, részint, jelentékeny vallásbeli intézésekkel nem bírván, beleolvadásának a keresztyén többségbe, csak földrajzi nyomot hagyván magok után; erre látszanak legalább mutatni a Zsidó, Zsidófölde, Zsidóvár, Zsidóvin és Zsidó nevű helységnevek.

A keletről bevándorolt zsidók spanyol eredetűek voltak és a spanyol nyelvet valamint a spanyol (szefárd) ritust is megtartották; de a haza mostani határain belül csak Temesvárott, Károlyvárott (Erdélyben) és újabb időben Pesten alapítának zsinagógákat, melyek közül mai napon csak a temesvári áll fenn; de ott is nagyon csökkent a szefárd ritus követőinek száma.

Midőn Kismártoni Szófer Abigedor azon fáradozott, hogy az askenázi liturgiát népszerűsítse, a keleten már lendület adott a Nyugateurópából kiszorított szefárd-liturgia elterjesztésére. E lendület élén a kabbalisták álltak: Luria Izsák és tanítványai.

A kabbála tanaihoz tartozik azon állítás is, miszerint beavatottjai a fensőbb világgal természetfeletti viszony és kapcsolatban állanak, elannyira, hogy a kabbalistának kellő intencióval tartott imája mintegy bűvös hatása, s kérelme teljesülésre tarthat számot. E szempontból már a tizenhatodik században bocsátott közre Gikatilia József, spanyolországi zsidó író, egy vezérfonalat az ájtatoskodási műtétek teljesítésére és az ima biztos meghallgatásának kieszközlésére.

E műtétek legdúsabb kútforrása az Istenség neveinek különfélesége, melyet a kabbalisták végtelenül szaporítottak, és mely tekintetben messzire túlhaladta Gikatiliát Luria Izsák Zafetban Palaestinában, Luther és a többi reformator kortársa.

Luria askenázi vagy német származású volt, de a szefárd vagy spanyol ritusban neveltetett, s erre a ritusra alkalmaztatta az ima meghallgatása iránti mysticus biztosítékát, mely

szerinte, valamint elődei szerint, nem egyéb, mint egy rejtélyes, de a kabbalisták előtt ismeretes causalitásnak okvetetlen kifolyása. Ez mindenesetre sajnos tévedése az emberi észnek, szomorú tulcsigázása a fölizgatott képzeletnek. De a keresztyén egyháztörténelem szinte tesz tanuságot rokon irányokról. Sőt volt alkalom, midőn Luther komolyan és őszintén hívé, hogy imájának meghallgatását az Uristentől kierőszakolta.

Melanchthon barátja fellábadásaért mondott imájáról szólván, következőképen nyilatkozik: „Allhier muszte mir unser Herrgott herhalten. Denn ich warf ihm den Sack vor die Thüre, und rieb ihm die Ohren mit allen Verheissungen des Gebetes, das da müsste erhört werden, da ich aus der h. Schrift zu erfühlen wusste, dass er mich muszte erhören, wo ich anders seinen Verheissungen trauen sollte.“²⁵⁾

Luria, kit a keleten a legkitünőbb rabbik rajongva magasztaltak, rendkívüli hatást idézett elő. Sokan, az ima meghallgatása biztosítékai által elcsábítva, elhagyták az askenázi ritust, melyben fölnevelkedtek, külön egyleteket alapítván, és a mindenféle kabbalistikai bővítések által disztelenített szefárd ritust elfogadván. Némely országokban, jelesen Olaszországban, hol a kabbala már előbbi időkben erős viszhangra talált volt, a luriánosok most határozottan követelik, hogy a zsinagógai kultus rendszerükhez képest módosíttassék.²⁶⁾ Mindez viszályokat költött és szakadásokat idézett elő a zsidó községek kebelében. Csupán a karaitákra nem hatott a kabbalistikai mozgalom, s azért nem is zavarta őket a Szabbathai Zebí-féle mesziási ábránd, mely oly végtelen sok villongásnak volt oka mind a keleti, mind a nyugati zsidó községekben.

A lurianismus legkárosabb szüleménye a chaszidaeismus, mely 1730 óta Orosz- és Lengyelországban nagyon elterjedt, és főleg 1850 óta hazánk éjszaki megyéiben számos követőt nyert.

A chaszidaeismus nem egyéb, mint kultura ellenes pietismus. A kabbala elveit követvén, fölcserelik a chaszidaeusok a szokásos askenázi ritust a szefárd ritussal: emellett azonban sajtáságos eklekticismusnak engedvén, mind a két elemnek ép ferdeségeit teszik magokévá: az askenázi ritusból

a „cyklopi építményeket“, a szefárd-ritusból pedig a kabbalistikai kinövéseket. Ez történt valószínűleg Beregszászon is, noha a nm. m. kir. kultusminisztériumhoz intézett folyamodványban csak általánosan a szefárd ritus behozataláról van szó.

Az orthodox zsidó elvek semmiképen sem engedik meg a szokásos ritus változtatását. Askenáz községnek nem szabad megszefárdulni, és szefárdnak nem szabad megaskenázulni. Ha a magyar orthodoxusok ennek dacára szabad tért engednek a chaszidaeusi újításoknak, ez részben onnét ered, mivel hatalmuk nincs azoknak gátot vetni, s részben onnét, mivel a chaszidaeusok hű szövetségesei az orthodoxiának a reformpárt törekvéseinek meghiúsításában vagy elhalasztásában.

VI.

A szóban levő reformok előhírnöke Mendelssohn Móses vala, kivel a zsidók kulturai történelmében egy új korszak kezdődik.

Mendelssohn és barátjai nem ereszkedtek a zsinagógai kultus átídomításába, vagy erre vonatkozó javaslatok megpendítésébe, megelégedvén az irodalom és a nevelés nemesbítésével. Csak negyven évvel Mendelssohn halála után tétettek az első lépések az istenisztelet korszerű átídomítására.

E tekintetben első kísérlet oly országban történt ugyan, hol a zsidók már emancipálva valának: 1810-ben Westfalia királyságban. Mindazonáltal elhamarkodás volna ebből azt következtetni, hogy a reform az emancipationak következménye. Hogy ez nem úgy vagyon, Franciaország és Hollandia példája tanúsítja, hol az emancipált zsidók zsinagógai sokáig reform nélkül maradtak, míg Németországban, hol az emancipatio keserves harcba került, és még nagyhirű egyetemi tanárok sem átalották, a kisszerű és szűkkeblű türelmetlenség lidércét követni, számosan seregelték a reform lobogója alá. Ennek okát épen nem nehéz föltalálni.

Tudva levő dolog, miként a németek a vallás és a theologia dolgában a legnagyobb képességet és a legernyedetlenebb

tevékenységet fejlesztik ki; nem csoda tehát, hogy a német-zsidók, Mendelssohn óta mindinkább megnezeseledvén, hasonló irányt követének.

„Megtanít a szükség imádkozni!“ E közmondás bebizonyult a német nemzetet a francia háborúk alatt és után. A pozitív vallás és egyház iránti érdekltség, mely Kant korában háttérbe szorult, most újra fölébredett. A miveltebb német zsidók szintén engedének a korszellem ezen irányának, noha az ezzel járó politikai restauratio és egyházi reactio, a zsidók fölszabadulásának épen nem kedveztek. A vallásosság és az egyháziság karjaiba visszatérni akarván, csakhamar észrevehék a miveltebb zsidók, hogy a zsinagógai kultus, minden megható, magasztos és szívemelő elemek mellett sem alkalmas arra, hogy a miveltebb, főleg a fiatalabb nemzedékre vonzerővel és épületes hatással birjon, s megszilárdítsa az ősi valláshoz való ragaszkodást a hivek szíveiben. A zsidó kultusreform indokai mindenesetre conservatív jelleműek valának.

E közel hatvan éves reformtörekvés legfontosabb eredménye abban áll, hogy a közistentiszteletben a didaktikai momentumra megint éberebb és észszerűbb gond fordítottatik. A tizenhetedik század óta divó izléstelen kasuistikai és kabbalistikai előadások helyébe igazi vallásos és szónoklati szabásu beszédek léptek, teljesítvén Mendelssohn 1774-ben kimondott abbéli reményét, hogy „talán megint fog jőni egy század, hol a népet úgy fogják tanítani, mint a próféták korában.“

A didaktikai momentum helyreállítása, mely az első korszakra emlékeztet, homiletikai irodalmat hozott létre német, olasz, francia és angol nyelven. Az első magyar zsinagógai beszédet e sorok írója volt szerencsés tartani (1844-ben, Nagy-Kanizsán), és a magyar zsinagógai beszédek közrebocsátásában is ő tevő az első kísérletet (1845. 1847.).

A szónoklat mellett a zsinagógai ének is átalakítottatott és meglepő, hogy gazdagításához a negyvenes években egy magyar mágnás, gr. Festetits Leo, is járult. De még meglepőbb, hogy a német zsinagógában nem rabbik, hanem gazdag bankárok léptek föl mint a szónoklati reform bajnokai. Jacobson Israel és Friedländer Dávid voltak e tekintetben a pályatörők.

Az utóbbi, — városi tanácsos Berlinben, meghalt 1834, — személyesen nem szónokolt ugyan; de kidolgozott beszéde fiatal emberek által adatta elő.²⁷⁾ Jacobson pedig — titkos pénzügyi tanácsnok Braunschweigben, meghalt 1828, — maga is fölépített mint szónok a zsinagógában, melyet tan- és nevelőintézetrel együtt ritka bőkezűséggel alapított Seesenben (1810.)

Friedländer és Jacobson barátságos viszonyban álltak egymáshoz, s egy ideig közösen működének Berlinben, a nélkül azonban, hogy mind a kettő ugyanazon álláspontot foglalta volna el; Friedländer, Mendelssohn intim barátja, rationalistikai, Jacobson pedig supranaturalistikai irányt vallván. Friedländer ideálja a kultus dolgában csak halála után valósult a berlini reformegyesület által (1844), mely Pesten utánzásra talált (1848), hol azonban a reformegyesület a kormány által feloszlatott (1851.)

A Jacobson-féle mérsékelt reformtörekvések tágasb körökben fogadtattak el, de ezek is makacs ellenállásra akadtak, minek következtében surlódások és szakadások elkerülhetlenek valának.

A mai mérsékelt reformu zsinagógák két csoportra oszlanak: az egyik az 1818-ik évi hamburgi, a másik az 1826-ik évi bécsi ritust teszi magává.

A hamburgi ritus dogmaticai szempontból abban különbözik a régi ritustól, hogy az egykori áldozatoknak nem tulajdonít abszolút, hanem csak relatív becset, és ennek folytán mindenféle, a hajdani sacrificialis istenszolgálat helyreállításáért elmondandó imának nem enged helyet az agendában. Az épületesség céljából továbbá rövidítettett az isteni tisztelet és behozott az anyanyelv használata a liturgia egy részébe. E tekintetben a hamburgi ritus némileg a hajdani alexandriai szokás nyomdokán jár.

A bécsi ritus elismeri az áldozatok abszolút értékét s csorbítatlanul fenntartja az arra vonatkozó imákat. Ily módon jár el a nyelv dolgában is. A liturgia nyelve csaknem kizárólag a héber. A reform csak abban áll, hogy a liturgia rövidebb, kihagyatván a negyedik korszakból származó költemények, és hogy az ének műtanilag van szabályozva.

A hamburgi ritus kisebb-nagyobb módosítványokkal a na-

gyobb és miveltebb német községekben, mint Berlin, Boroszló Majna melletti Frankfurt, Stuttgart, Koblenzben meghonosult. A reformált magyar községek a bécsi ritushoz ragaszkodnak, számuk körülbelül tíz. A zsinagógai reform hazánkban nem igen haladhat, részint mivel annak behozatala és fenntartására nagyobb pénzbeli áldozatok kívántatnak, mint aminőkkel némely reformlelkületű község rendelkezhetnék, s részint mivel az orthodoxusok még az érintett mérsékelt reformokkal sem tudnak megbarátkozni. Az ügy illetén állása imittamott ingerültséget, sőt még perelkedést és szakadást is szül; noha van példa arra is, hogy a két párt, az orthodoxusok és a reformerek, békésen élnek egymással.

Uj stadiumba lépett a zsinagógai ügy a hazában azon tanácskozmány által, melyet számos orthodox rabbi két évvel ezelőtt Nagy Mihályban tartott. Ezek nyilatkozatot bocsátottak közre, melyben azt hirdetik, hogy a reformzsinagógák szíma eredetűek, s hogy látogatásuk súlyos bűnnek tartandó. E nyilatkozat, mely miveltebb községben nyomtalanul hangzott el, némely helyeken meghasonlást és zavart idézett elő. Legsérelmebben érzik ezt ama községek, melyek új zsinagógákat építettek, számot tartván arra, hogy a zsinagógai székek eladása szokás szerint fedezendi az építési költségek egy részét, mi azonban jelenleg nem történik, mivel a község egy része, a Nagy Mihályi nyilatkozatra hivatkozván, belépni vonakodik az új zsinagógába.

Az előadottakból kiviláglik, miként Magyarországon három rendbeli zsinagóga van: 1. orthodox zsinagóga askenázi ritussal; 2. chaszidaeus zsinagóga, askenázi elemekkel vegyült szefárd-ritussal; 3. mérsékelt reformu zsinagóga, meg rövidített askenázi ritussal.

Általános kulturai állásponton, bátran állíthatni, hogy a reformközségek az elsőbbség. Ezt megcáfolhatlanul tanúsítja már a zsidó tanügy állapota is. A legjobb zsidó néposkolák birtokával a reformközségek dicsekedhetnek. A chaszidaeusoknál egyetlenegy rendezett iskola sem található. A szefárd ritus és a tanügy fölkarolása minálunk az incompatibilitások közé tartozik.

Említésre méltó e helyen az irány, melyet a különböző

kormányok a zsidó-reformra nézve követének. Századunk második tizedében a bécsi reakció pártolá a zsidó reformot és sürgeté, hogy az anyanyelv az imáknál is használtassék; remélvén, hogy az által az egyháziság a zsidók közt is elő fog mozdíttatni. A berlini reakció ellenben minden újítást, s még a német prédikálást is, eltiltotta (1824. márc. 3.) A mit Justinianus a reformerek kedvére tőn, azt tevé III. Frigyes Vilmos az orthodoxia kedvére. Berlinben, mint hajdan Byzanzban, térítgetési szándék volt irányadó. Némely kisebb német államokban a kormány az ellenkező hibába esett, a reformot akarván erőszakolni a zsidókra.

Gondolom, hogy e történelmi vázlat által a beregszászi ügy minden oldalról föl van derítve.

A szefárd ritus behozatala tökéletesen közömbös dolog a kormányra nézve. De ezen zsinagógai újítás nem egyéb, mint a chaszidaeismus kifolyása, a chaeszidaiusmban pedig valóban dühös cultura-ellenes elem lappang. Ámbár tehát távol vagyok attól, hogy a chaszidaeismus erőszakos elnyomatását javasolnám, mégis korszerűnek és a zsidóság javát előmozdítónak tartom, hogy a kormány, a lelkiismereti szabadság kimélete mellett, a chaszidaeismus elterjesztését mennyire tőle kitelik gátolja, s azért az ide csatolt döntvényi javaslatot a nm. m. k. kultuszminiszteriumnak elfogadásra ajánlani bátorkodom.

Jegyzetek.

- 1) Ewald, Geschichte d. Volkes Israel's II, 430.
- 2) Ewald, u. o. 435 l.
- 3) Kir. II. 4, 23.
- 4) Sám. II. 7, 12; Kir. II. 1, 15; Jézsj. 39; Jer. 22, 1; 34, 2, 6; 37, 17 és számos egyéb hely.
- 5) Knobel, Der Profetismus der Hebräer I, 420 kk.
- 6) Sám. I. 7, 6, 31, 13; Bir. 20, 26; Jer. 36, 9; Kir. I. 21, 12 Krón. II. 20, 3.
- 7) Jer. 36, 1—10.
- 8) Zunz, gottesdienstliche Vorträge der Juden, 329, 330.
- 9) Malakiás 1, 6—14.
- 10) Mózs. IV. 6, 22—24; Mózs. V. 26, 5—10.
- 11) Mózs. V. 4—9; u. o. 11, 13—21; Mózs. IV. 15, 37—41.
- 12) Zunz, Die synagogale Poesie des Mittelalters 8 l.
- 13) Zunz, Literaturgeschichte der synagogalen Poesie 22, 23 l.
- 14) Stäudlin, Geschichte der Vorstellungen und Lehren von dem Gebete 187 l.
- 15) Frankel, Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums II, 65.
- 16) Az illető novellát (146 *περὶ Ἐβραίων*) különbözőkép fogták föl. Helyesen szól róla Grätz, Geschichte der Juden V. 435 kk.
- 17) L. Jost, Geschichte der Israeliten seit der Zeit der Makkabäer V, 33, 327.
- 18) Ben Chananja VI, 713.
- 19) Zunz, Gottesd. Votr. 383, 384.
- 20) Humboldt, Kosmos II, 119.
- 21) Abogard, de insolentia Judaeorum 64: Ad hoc pervenitur, ut dicant imperiti Christiani, melius eis praedicari Judaeos, quam presbyteros nostros. Grätz, Gesch. d. Jud. V. 249.
- 22) Neander, allgem. Gesch. d. christl. Kirche IV, 321: „Es erhellt aus den Pastoralinstruktionen eines Erzbischofs Hinkmar von Rheims für seine Pfarrer, welche geringe Anforderungen selbst in den, an das karolingische Zeitalter grenzenden, Zeiten an die meisten Geistlichen in Beziehung auf den zu ertheilenden Religionsunterricht gemacht werden konnten. Er sagt: „Jeder soll die Auslegung des Symbols und das Va-

terunser der rechtgläubigen Väter vollständig lernen, dann das ihm anvertraute Volk fleissig durch die Predigt unterrichten. Er soll den Messkanon mit Allem, was dazu gehört, verstehen, auswendig und deutlich herzusagen vermögen. Er soll die Messgebete, die Episteln und Evangelien gut lesen können. Er soll das athanasische Symbol auswendig wissen, dessen Sinn verstehen, und ihn in der Landessprache zu erklären fähig sein.“ Vermöge dieses Mangels einer geistigen, religiösen Einwirkung auf das rohe, noch nicht lange und bei den Bekehrungen in Masse doch nur mehr äusserlich als innerlich dem Heidenthume entrissene Volk, musste die sinnliche Richtung des religiösen Geistes und der an christliche Formen sich anschliessende Aberglaube immer mehr um sich greifen.“ V. ö. a sokkal későbbi korból Szalay Magy. tört. I. 282.

23) Zunz, Der Ritus des synagogalen Gottesdienstes 146 l.

24) Schudt, Jüd. Denkw. IV. 6 fej. 4. §. Margaritha, der gantz Jüdisch Glaub. 96 l.

25) Pfizer, M. Luther's Leben 823 l.

26) Ben Chananja VIII, 531, 532, 556.

27) Dr. Ritter, Gesch. d. jüd. Reformation II, 145.

B 88551